

BODOR ANDRÁS

Nyugat alkonyától – az egységes világcivilizációig

Oswald Spengler és Arnold J. Toynbee történetfilozófiai rendszere

Soha annyi eszköz nem állt a polgári történettudomány művelőinek rendelkezésére, mint ma. Ennek ellenére egyre többen és gyakrabban beszélnek a történettudomány válságáról, mert úgy látják, hiányzik belőle a mozgósító erő, az átfogó látásmód, a magabiztos optimizmus. Aldous Huxley már 1938-ban a nyugati demokrácia hitvallásának tekintett *Ends and Means* című, még ma is sokat idézett könyvében élesen bírálja a polgári történetkutatást. Azt állítja, hogy a történelem vagy frázisokat pufogtató propagandává, politikai eszközzé fajult, vagy a megsárgult iratokon szenvedélyesen búvárkodó szaktudósok magánügye lett.

A bírálatok mind a beavatottak, mind a kívülállók részéről a második világháború után még élesebbek és gyakoribbak lettek. J. H. Plumb cambridge-i egyetemi tanár egyik nemrégben megjelent dolgozatában (*The Historian's Dilemma — A történetész dilemmája*) a mai történettudomány négy meddő irányzatáról beszél. Az első csoportba az ún. *idealistákat* sorolja, akik azt állítják, hogy a történelem nem más, mint a mindig változó, sohasem statikus *mai világ*, Raymond Aron szavaival, olyan dialógus a múlt és a jelen között, amelyben „a kezdeményezést a jelen tartja a kezében”. Utánuk következnek a *pozitivisták*, akik beássák magukat a tények sűrűjébe, mit sem törődve azzal, ami kívül esik foglalkozásuk bűvkörén. A *történetész-írók* csak a múlt művészi felidézésére törekuszenek, s ezért pusztá képzletgyakorlatot végeznek. Végül vannak a „*társadalmi próféták*”, akik a társadalmat céltalanul körbenforgó, ciklikus mozgáshoz hasonlítják. Plumb felfogása szerint valamennyi irányzat és így az egész történettudomány társadalmilag tehetetlenné vált, mert feladta éltető erejét, a haladás eszméjét.

Azok a történészek és filozófusok, akiket Plumb prófétáknak nevezett, megértve a mai kor és a múlt szoros összefüggését, átfogó történetfilozófiai rendszert igyekeznek kidolgozni. Rendszerük azonban hol az önbizalmát veszített polgári társadalom szorongásos érzését, hol pedig az olyan jövőről alkotott nézeteket tükrözi, amelyek a kapitalizmus érdekeit szolgálják. Közülük az első világháború után Oswald Spengler pesszimiztikus rendszere a legnépszerűbb, s a második világháború után és ma is a belőle ihletődő és valamelyes távlatokat nyitó Toynbee rendszere a legelterjedtebb.

Az emberi társadalomról a történetfilozófiában már az ókortól kezdve két, a mozgásirányt illetően ellentétes felfogás uralkodik. Az egyik a történelmet állandóan visszatérő, megismétlődő, ciklikus, a másik fokozatosan fejlődő, szüntelenül tökéletesedő, progresszív folyamatnak tekinti.

A múlt század végén, e század elején, a történelem ciklikus értelmezése ismét felbukkan. Először amerikai történészek, az Adams testvérek, igyekeztek filozófiai alapot teremteni hozzá (B. Adams: *The Law of Civilisation and Decay* — A civilizáció és a hanyatlás törvénye. New York, 1895. és H. Adams: *The Degradation of Democratic Dogma* — A demokratikus tan elfajulása. New York, 1919), azután egyre jobban elterjedt az ún. biológiai elmélet, mely a társadalmat a növényekhez hasonló, megújuló és elpusztuló élő szervezetek csoportjának tekinti.

Oswald Spengler, századunk első évtizedeinek természettudósa és filozófusa *Nyugat alkonya meg Ember és gép* című főműveiben továbbfejleszti a biológiai szemléletet, s metafizikus filozófiával és társadalmi biologizmussal kombináltan csillogó, áltudományos rendszerre dolgozza át. Spengler történetfilozófiájának ihletői között első Hérakleitosz, az örök változás és mulandóság tanával, azután Goethe, akitől a társadalom morfológikus magyarázatát vette, továbbá Nietzsche — innen merítette agresszivitását és pesszimizmusát a mai kultúrával szemben — és végül Bergson, akitől az intuíción alapuló ismeretelméletet kölcsönözte. Történetfilozófiájának kiindulópontja az időtől és tértől független, abszolút igazság, az örök érvényű eszmék és egyetemleges elvek tagadása.

Spengler szerint az emberi társadalom megismerésére, akárcsak a növény- és az állatvilág esetében, a morfológiai, az alaktani módszer a legalkalmasabb. A történelem ugyanis — állítja — éppen az emberi kultúrák morfológiáját nyújtja. A logikai kategóriák csak az anorganikus szervek tanulmányozásában érvényesek. A történelem azonban, minthogy jelenségei csak egyszer fordulnak elő, nem ismerhető meg az oksági törvények révén. Alapfogalmai: a lét és a létezés, a saját és az idegen, az alany és a tárgy, de főként a lélek és a világ. Az első a leghetség, a megvalósulót, az utóbbi a valóságot fejezi ki. Az élet a spengleri koncepcióban nem más, mint az a forma, amelyben a lehetséges, a jövő megvalósul s múlttá válik; a megvalósulás folyamata pedig a jelen. Olyan fogalmak ezek, melyeket csak érezni, átélteni lehet, elemezni, felfogni, megismerni azonban nem. Emiatt azután, míg a tudós képezhető, a történész, akárcsak a költő, születik. Ő ugyanis nem a törvényt, hanem a formát használja, nem fogalmakkal, hanem metaforákkal dolgozik. A történelemben nem a kauzalitás, hanem a sors, a végzet uralkodik. „Csak Goethe lángesze és a született ember-, élet- és történelemismerőknek az idők végtelenjét átfogó éles tekintete tárhatja fel annak mélyebb jelentőségét“. (O. Spengler: *Ember és gép*. — *Egy új életfilozófia vázlatja*. Fordította Mátray Sándor. Budapest, 1942. 12.)

Már ismeretelmélete tükrözi Spengler irracionális történelmi világát. A történelem szerinte „örökös átalakulása és visszaalakulása, csodálatos létezése és eltűnése az élő formáknak“. Nem osztható korszakokra, ókorra, középkorra és újkorra. Megnyilvánulási formái a nagy kultúrák.

Akárcsak a növényeknek — véli Spengler —, a kultúráknak is van *habitusuk*, azaz olyan alapvető tulajdonságaik, amelyek csak rájuk jellemzők. A habitus magába foglalja az illető kultúra *tartalmát* és *fejlődési ütemét*. Minden kultúrának négy szakasza, stádiuma van: gyermek-, ifjú-, férfi- vagy érett- és öregkora. Minden kultúra élete általában ezer év. A kultúrák negyedik szakasza, a hanyatlás, a pusztulás kora, melyet Spengler civilizációnak nevez. Ennek tartama századokat is felölelhet. A kul-

túrák összehasonlíthatók, de csak az egyetlen helyes, a biológiai módszerrel. Ennek két változata van: a *homológia* és az *analógia*. Az előbbi az élőszervek alaktani, az utóbbi működési hasonlóságát mutatja. Spengler szerint a történelemben ilyen analogikus hasonlóság van például a görög plasztika és az északi instrumentális zene, a nagy egyiptomi piramisok és a gót székesegyházak, a buddhizmus és a római sztoicizmus, Wagner és a pergamoni művészet között. Jellemző továbbá a kultúrák életére a synchronismus, mely szerint bizonyos történeti események vagy személyiségek megfelelnek egymásnak, mert jelentőségük és szerepük funkcionálisan azonos. Ezért az antik kultúra Püthagorasza a nyugati vagy fausti kultúra Descartes-jának felel meg, Platón Laplace-nak, Arkhimédész Gaussnak, Polügnosz Rembrandtnak és így tovább. Egyébként a kultúrák nem hatnak egymásra, mindegyik csak önmagát érti, s láthatára örökre zárt marad. Emiatt mi sem vagyunk az antikvitás szellemi folytatói, mert nincs semmilyen kapcsolat például az antik és a modern matematika között. Hasonlóképpen szakadék tátong az antik és a modern fizika, művészet, építészet, költészet, erkölcs között. Minden kultúra ugyanis bizonyos hasonló folyamatok és funkciók szerint teljesen újonnan kezdi életét és termeli ki értékeit.

Egészen sajátosan értelmezi Spengler a nép, a nemzet és a faj fogalmát. Felfogása szerint a nép nem történeti kategória, hanem lelki egység. A nagy események alkotói nem a népek, hanem a nagy személyiségek, a nép is az ő termékük. Nincs tisztavérűség. Ha a nép megérti a kultúra lényegét, akkor nemzetté válik. A nemzetben csak a teremtő kisebbség számít. Az egyenlőség csupán a primitív népek számára van fenntartva, vagy a kultúra hanyatlásának a jele. A fajt sem a fizikai, hanem a kozmikus és a lelki tulajdonságok határozzák meg.

Spengler e megállapításokat a nyugati kultúrára alkalmazva arra a következtetésre jut, hogy ennek is elérkezett alkonya. Következtetéseit így indokolja: az emberré válás a kéz kialakulásával, a szerszámok készítésével kezdődik. Ám a szerszámkészítés nem cél, hanem fegyver. Az ember, különösen a nyugati, ugyanis elsősorban ragadozó. A fegyvernek használt szerszáma révén egyre inkább eltávolodott a természettől, és ellenséges viszonyba került vele. Mivel a természet erősebb, megkezdődött az ember tragédiája. Ezért azután minden kultúra sorsa a pusztulás. Ez vár a nyugati kultúrára is.

A nagy kultúrák a világnak csak kis részére terjednek ki. Spengler nyolcat különböztet meg (egyiptomi, babilóni-sumér, kínai, indiai, antik, arabiai, mexikói és nyugati), melyek délről kiindulva az i. sz. II. évezred elején elérkeztek északra, a nyugati, fausti kultúráig. Ez eljutott a technikai gondolkodás legmagasabb győzelméig. Kezdeményezői „a vér és a szellem vikingjei”; törekvése „magát az erőt igába fogni”. A technika e kultúra lelki szükséglete. De a fausti gondolkodás már betelt technikával és a fáradság jelei mutatkoznak rajta.

A nyugati kultúra öregkora Rousseau-val kezdődött el, mert ő volt az első, aki kétségbe vonta értékeit. Azután hanyatlásnak indultak a tudományok, művészetek, a vallás. A hanyatlás legszembetűnőbb jele a technika elárulása. A „fehér ember”, ahelyett, hogy ezt a legnagyobb kincsét titokban tartotta volna, elárulta, kiszolgáltatta a színeseknek is. A színes ember számára azonban a fausti technika nem *lelki szükséglet*, „csak fegyver a fausti civilizáció elleni harcban, mint az erdőben talált faág, amelyet eldobunk, ha már nem vesszük hasznát” (I. m. 84.).

Már a katasztrófa kezdetén vagyunk, nincs bölcs visszatérés és nincs okos lemondás. A becsületes halál az egyetlen, amely a nyugati ember számára fennmarad. „A becsületes halált”, a fausti kultúra végét Spengler 2000-re jósolja.

Nem térhetünk ki a spengleri történetfilozófia részletes bírálatára. Annyira képzeletbeli, annyira mesterkéltséges és misztikus, hogy inkább tragikus költeménynek te-

kintjük, mint tudományos történeti rendszernek. Jövendöléseit maga az élet cáfolta meg.

Tény azonban, hogy Spengler a fehérek és színesek megkülönböztetésével, erőfilozófiájával, misztikus determinizmusával a fasizmus előkészítőjévé vált, még akkor is, ha politikailag összeütközött vele. Sikerét annak köszönhetette, hogy a sorsukat váltságosnak érző polgári rétegek filozófusa lett.

Toynbee élete és művei

A spengleri rendszer a múlté már, de ihletét örzi Arnold J. Toynbee, a nyugati történetírás ma legismertebb és legtöbbet vitatott történetfilozófusa. Sokan a XX. század Thuküdidészének, a történelem Kopernikusának, Newtonjának, Darwinjának vagy éppen Einsteinjának tekintik. 1899-ben született. Egyetemi tanulmányait Oxfordban végezte. Ifjúkorában különösen a klasszikus ókor, Bizánc és az iszlám történetét tanulmányozta. 1920-ban a londoni egyetemen a nemzetközi kapcsolatok történetének professzora lett, majd a külügyi hivatal közel-keleti szakértője. Termékeny író, liberális politikus. Mint külügyi tanácsadó szinte gyakorlatilag élte és tapasztalta a történelem alakulását.

Főműve a gyakran ellentmondásokba bonyolódó 12 kötetes *A Study of History* (Tanulmány a történelemről), melynek első hat kötete 1933 és 1939 között jelent meg, a VII—X. 1954-ben, majd 1959 és 1961 között a XI., és *Reconsiderations* címen a XII. kötet. Az első hat többé-kevésbé egységes, Spengler hatása alatt álló történeteszméletet tükröz, az utóbbiak, különösen az utolsó már a Toynbee történetfilozófiájában bekövetkezett változásokat mutatják, melyek során a történelemnek pusztán ciklikus felfogása mérsékelten haladóvá vált. D. S. Somerswell amerikai történész *Abridgement* címen az első tíz kötetet egyetlen könyvbe sűrítette.

Toynbee történeti rendszerének megértéséhez még fontosnak tartjuk *The World and the West* (A világ és Nyugat, 1952), *One World and India* (Az egységes világ és India, 1960), *Christianity among the Religions of the World* (A kereszténység és a világ vallásai, 1963) című műveit. Ezekon kívül számos könyvet, tanulmányt, cikket, előadást írt az antik, a bizánci kor, az iszlám, India, Amerika történetéből.

Történeti felfogása

1958 júliusában Raymond Aron vezetésével a franciaországi Cerisy-ben európai és amerikai burzsoá történészek részvételével tíz napig tartó megbeszélést, az elnök szavai szerint olyan plátói szimpozion-félét tartottak, melynek egyedüli tárgya Toynbee történetfilozófiája volt. (*L'histoire et ses interpretations. Entretiens autour de Arnold Toynbee sous la direction de Raymond Aron. Centre culturel international de Cerisy-la-Salle. 10—19 Juillet, 1958. Paris.*) Amikor afelől tudakozódtak tőle, hogy honnan származik filozófiájának komor, pesszimiztikus hangja, Toynbee a római birodalom hanyatlása és bukása történetének nagy angol szakemberét, Gibbont idézte, aki, mikor megkérdezték tőle, hogy lehanyatlík-e valaha is a nyugati civilizáció, hátrázott nemmel válaszolt. Az első világháború megrázó eseményeinek hatása alatt ő azonban úgy vélte, hogy ez a válasz túl optimista volt. Ha minden élő szervezet sorsa a pusztulás, miért volna kivétel a nyugati civilizáció. Ez a borúlátó, de feltételes hangvétel egyik jellegzetes vonása Toynbee történetfilozófiájának. A másik, az a törekvése, hogy az emberiség egész történetét egyetlen, áttekinthető rendszerbe foglalja bele. Ilyen rendszerre szerinte azért van szükség, mert a mai történészek külön „fülkékben“ dolgoznak, a történelem nagy mezejének csak egy-egy kis szakaszát ku-

tatják, márpedig kell lennie valakinek, aki az egész „szerelvényt“ áttekinti, végigmegy az összes fülkéken, még ha a részletekben hibát is ejt. Történetszempontjára hatással volt Spengler, de rendszere mégsem tekinthető egyszerűen Spengler javított, új kiadásának. A társadalomnak civilizációs csoportokban való szemlélete, a kultúrák szakaszos, stadiális élete, a megismerés intuíciónak jellege, a civilizációk elsőbbsége a népekkel és nemzetekkel szemben, az elit történetalkító szerepének hangsúlyozása és a tömegek lebecsülése, a gazdasági szempontok elejtése és a vallás jelentőségének eltűlése tükrözik a spengleri hatást. De Toynbee maga is apriorisztikusnak, nem a tényeken alapulóknak tekinti Spengler rendszerét, míg ő maga empirikusan, a történeti adatok ezreivel dolgozik, s még ha gyakran említi is a bergsoni intuíciónak, az *élan vital*-t, ismeretelméletében nem veti el a racionalisztikus gondolkodást és az oksági törvényt sem, noha megjegyzi, hogy a történettudományban a törvény a természettudományok értelmében aligha használható. Műveiben az elfogulatlan, tárgyilagos tudós szerepében tetszeleg, aki modern Tacitusként, *sine ira et studio*, nemcsak a nyugati, hanem valamennyi civilizáció helyét és jelentőségét igyekszik megállapítani. Számára a múlt tanulmányozásának igazi célja a jelen megismerése és a jövő titkának fellebbentése.

A történelem mozgásáról alkotott felfogását metaforikusan a cikloidához szokták hasonlítani, vagyis az egyenes vonalon haladó kör valamely pontjának mozgásához, amely körforgása mellett előrehaladó mozgást is végez, vagy egyszerűbben: a haladó székerekéhez, amely állandóan körben forog ugyan, de előre is halad.

Toynbee történetfilozófiai rendszere

Ebben a rendszerben első helyre kerülnek a kultúrák vagy civilizációk (*civilisations*, a kettő között nem tesz különbséget, mint Spengler) és azok szakaszos, stadiális élete. Összesen 21 (újabbban 26) civilizációt különböztet meg, amelyek nem időrendben következnek egymás után, hanem, mint gyümölcsfán az ágak, egymás mellett sarjadnak. Közülük alaposabban a hellént és a nyugati tanulmányozta: a belőlük levont következtetéseket, szabályosságokat, a többire is alkalmazza. A civilizációk szerinte is az összehasonlító módszer segítségével ismerhetők meg, úgy, ahogyan az antropológia a „történelem előtti társadalmakat“ tanulmányozza. Minden civilizációnak négy fejlődési szakasza van, akár csak Spenglernél, de más tartalommal és elnevezéssel: kezdet — *genesis*, növekedés — *growth*, megtörés — *break down* és felbomlás — *desintegration*.

A kezdet — genesis

A civilizáció az emberi fejlődésnek csak bizonyos fokán túl kezdődik: a törzsi, a „történelem előtti társadalom“ után. (A társadalom e kezdeti korával Toynbee alig foglalkozik.)

Minden civilizáció kezdetének előfeltétele a „kihívás és válasz“ — *challenge and response* — és az utánzás — *mimesis*.

A *challenge and response* Toynbee metaforikus költői kifejezése, mintegy a társadalom hajtóerejét, mozgósító felhívását jelenti, egyszerűbb szavakkal, a történeti, földrajzi és a politikai körülmények folytán az illető társadalomra háruló, soron levő feladatot (kihívás) és a vele való megbirkózást (válasz). Ha a kihívás válasz nélkül marad, elmarad a genesis is, vagy ha ez már bekövetkezett, a civilizáció elbukik.

A történelem másik mozgatóereje — véli — az utánzás. Míg azonban a „kihívás és válasz“ rövid ideig tart, az utánzás állandóan hat. Két formája van. Az első

primitív társadalmakra jellemző, az elődök, az ősök utánzása, ami miatt az ilyen társadalmakban a múlt és a szokás uralkodik. A második a „felsőbb lények“, a „nagy történelmi személyiségek“, az „elit“, a „teremtő kisebbség“ utánzásában nyilvánul meg. A kihívás pillanatában ők fogják fel a civilizáció történelmi feladatát, és a tömeg őket önként, szabad elhatározásából utánozza.

Ha már a kihívás megtörtént, és a válasz kedvező volt, akkor az első szakasz — a *genesis* — be is fejeződött.

A növekedés — *growth*

Ebben a stádiumban jön létre a társadalom (*society*) belső szerkezete, alakulnak ki az osztályok, népek, fajok, nemzetek és az államok. E fogalmaknak azonban Toynbee nem tulajdonít elsőrangú fontosságot. Viszont annál többre értékeli „a teremtő kisebbségnek“, az elitnek, az uralkodó csoportnak a szerepét, mert szerinte ez képviseli a történelemalkító erőt, a tömeg csupán utánoz vagy lázadozik. Elméletileg kétféle elitet különböztet meg: a virtuálist és a realist. A virtuálishoz számítja mindazokat, akiknek, bármely társadalmi osztályhoz tartozzanak is, megvan a képességük ahhoz, hogy elitté váljanak. A realis az, amely már *de facto* a vezető, teremtő kisebbséghez tartozik.

A civilizációt ebben a korszakában jellemzi továbbá a „*selfdetermination*“, önrendelkezés. E fogalom tartalmát Toynbee gyakran költői metaforákkal határozza meg, de lényegében nem jelent mást, mint a társadalmi egyensúlyt, az összhangot az eliten belül, az elit és a tömeg között, azaz a civilizáció zökkenőmentes növekedését.

A megtörés — *break down*

A *break down* hirtelen bekövetkezett állapot, amely a növekedés végét, a felbomlás kezdetét jelzi. Olyan, mint egy hirtelen fellépő nagy betegség, figyelmeztet, hogy a szervezettel baj van. A *break down* a *selfdetermination* megszűnésével, az elit harmóniájának megbomlásával és az elit meg a tömeg között feszülő ellentétek kirombanásával jár. Az egyes civilizációk *break down*-ját Toynbee általában személyesen és önkényesen határozza meg. Az ókori Egyiptomét például i. e. 2424 körüli időre, vagyis az obírodalom végére, a hellén civilizációét i. e. 431-re, a peloponnézosi háború kezdetére, a nyugat-európaiét pedig a 843. évi verduni békére teszi, és így tovább.

A felbomlás — *desintegration*

Ez a civilizációk leghosszabb szakasza. A hellén civilizációban (Toynbee ezen a görög-római civilizációt érti) i. e. 431-től a római birodalom bukásáig tartott, vagyis magába foglalja a hellénisztikus államok és a római birodalom korát. Ebben a stádiumban új jelenségek lépnek fel. A *break down* még nem jelenti a társadalmi és szellemi erők kimerülését, mert az elit legjobbjai titáni harcot folytatnak, hogy visszaszerezze a bizalmat, helyreállítsák a *selfdetermination*-t. A megbomlott egyensúlyt azonban helyreállítani többé nem lehet, ilyen helyzetben a vezető kisebbség csak elnyomással és erőszakkal tudja biztosítani hatalmát, mivel azonban ez a hatalom egyre zsarnokibb, harcba indul ellene a „belső és a külső proletariátus“. Proletariátuson Toynbee nem az ókori „henyélő népséget“, de nem is a modern ipari proletariátust érti, hanem mindazokat az elemeket, amelyek valamilyen okból kifolyólag összeütköztek a fennálló renddel, az ún. nonkonformistákat. Ők képviselik a „belső pro-

letariátust". Különbözik ettől a „külső proletariátus“; ehhez sorolja az illető civilizációra törő kívülálló erőket, az idegen népeket, az ún. „barbárokat“. A „proletariátus“ politikai fellépésével — hangoztatja — beköszönt a megpróbáltatások ideje — *Time of Troubles* —, a belső felkelések, lázadások kora, vagy Toynbee kedvenc görög kifejezésével élve, a „hübrisz“. A belső harcot a népek, nemzetek, fajok egymás elleni háborúja követi, mialatt az illető civilizáció új területeket hódít meg, világállammá, világegyházzá alakul át; ez egyúttal elkerülhetetlen végének legbiztosabb jele. Toynbee megállapítása szerint mindössze 14 civilizáció haladt át „életének“ ezen az utolsó stádiumán.

A civilizációk közötti hatás

Spenglertől eltérően Toynbee hangsúlyozza, hogy a civilizációk „ajtaikon és ablakaikon át“ hatnak egymásra, nincsenek elzárva egymástól.

Az egyik hatás időrendi és a civilizációk függőleges kapcsolatának nevezhetnők, mert időrendileg az ún. civilizációs nemzedékek vagy társult civilizációk — *affiliated civilisations* — révén érvényesül. A másik az időben és térben egymás mellett élő civilizációk „találkozásában“ nyilvánul meg, egészen sajátos formákban.

Az időrendi hatás megértése végett röviden ki kell térnünk Toynbee vallásos nézeteire. Beismerése szerint ifjúkorában vallásos volt, később eltávolodott a hittől, ma inkább vallásos, de nem ortodox, s hittanból egyik felekezet papja előtt sem tehetne sikeres vizsgát. Más szóval: vallásos felfogása eklektikus, de a történelemben a vallásnak döntő szerepet tulajdonít.

A vallások és a civilizációk kapcsolatát illetően felfogása ellentmondásos, állandóan új formát ölt. A történelem legmagasabb produktumainak a világvallásokat tartja, és minden civilizáció értékét a valláshoz való viszonyában határozza meg. A világvallások a civilizációk negyedik stádiumában keletkeznek és túlélnek azok bukását. A felbomlás szakasza után *interregnum* — *interreign* —, szünet, átmeneti állapot következik. Ebben a nagy vallások a *gubó*, a *báb* szerepét töltik be, összekötő hidat teremtenek két egymást követő civilizációs nemzedék között. Ilyen alapon a nyugati civilizációt nem tekinti a római és a germán elemek szintézisének, hanem tagadja, hogy a „barbároknak“ valami hozzájárulásuk lett volna. Benne egyedül a hellén korban keletkezett kereszténység kifejlődését, nemzedék-civilizációját látja. Így érvényesül Toynbee-nál a haladás gondolata, bár sok bírálója ebben inkább a mutáció elvét fedezi fel.

A nagy civilizációk tehát nem elszigeteltek, lezártak, mert belőlük ún. nemzedék-civilizációk nőnek ki. Európában például a minószi, a hellén és a nyugati civilizáció egymást követő, egymásból származó nemzedék-, társult civilizációkat alkotnak. A társult civilizációkon belül minden nemzedéknek megvan a sajátos jellege és feladata. Az első nemzedékben még a természeti vallások uralkodnak, a második létrehozza a világvallást, amely összekötő csatornául szolgál a harmadik, egyben utolsó nemzedékhez. Ilyen módon míg a civilizációk élete ciklikus, a vallásoké „lineáris“, előrehaladó, progresszív. A második nemzedék ugyanis, az első romjait felhasználva alakítja ki a magasabbrendű vallást, amely egyben kihívás a harmadik nemzedék számára. A mai világvallások: kereszténység, iszlám, mahayana-buddhizmus és hinduizmus filozófiailag egyenértékűek, „négy variáció egyetlen témára“; a valóságban mégis a kereszténységet első helyre, a többi fölé helyezi.

A civilizációk térbeli találkozásának Toynbee szerint sajátos „lélektana“ van. Találkozásukkor valami olyasmi történik, mint amikor a radioaktív anyag sugara beleütközik egy idegen testbe. A megtámadott test ellenállása szétszórja, alkotó részreire

bontja a behatoló kultúrsugarakat. A civilizációk hatáskeltő és visszaverő ereje különbözik és nem minden elemük hat egyformán. A legkönnyebben a technológiai vívmányok hatolnak be, de nem találnak lényeges ellenállásra a triviális szokások, szavak és formák sem. Annál nagyobb az ellenállás a vallással szemben. Valamennyi civilizáció szerves egész, amelyben a részek belső tartalmi és formai összefüggésben állanak egymással. Ha egy rész kiszakad helyéről, maga is egészsé akar fejlődni. Ezért a rész, a „szilánk“ kultúra az idegen társadalmi testet saját egészéhez, civilizációjához igyekszik hasonlóná tenni.

Az idegen test magatartása kétféle lehet: negatív vagy pozitív. Ha negatív, akkor úgy viselkedik, mint az osztriga, a teknősbéka vagy a sündisznó: elzárkózik az idegen befolyás elől. A pozitív magatartás szintén kétféle: a találkozó civilizációk elemei összefonódhatnak, egyesülhetnek vagy az átvétel csak technikai és ideológiai térre korlátozódik, azokra a fizikai és szellemi eszközökre, amelyek alkalmasak a hatás, a támadás visszaverésére.

A nyugati civilizáció — a nyitott jövő

Toynbee-nak a nyugati civilizációról vallott nézetei ellentmondásosak, s úgy látzik, aszerint változnak, amint az „atomhalált“ vagy a forradalmat látja veszélyesebbnek. Ebben az esetben a civilizációk szükségképpen pusztulásának tételét nem alkalmazza következetesen, s az emberi szabad akaratra hivatkozva, a nyugati civilizáció jövőjét nyitva hagyja, és igyekszik körvonalazni fejlődésének jövőbeli lehetőségeit, s ez nagymértékben hozzájárul műveinek népszerűségéhez.

A nyugati civilizáció magába foglalja a nyugati-keresztény és a keleti-keresztény civilizációt a maga külön, ún. orosz változatával. Stádiumainak meghatározásában Toynbee ingadozik, például a *break down*-ját legalább négy különböző időpontra helyezi, vagy azt állítja, hogy még be sem következett. Máskor a hanyatlás jeleit ismeri fel az államok közötti összhang megszűnésében, a belső és a külső „proletariátus“ felléptében és az uralkodó kisebbség „barbarizálódásában“. Erős szavakkal ítéli el az „indusztrializmust“ és a demokráciát, mely „dehumanizálta“ az embert. A nyugati civilizáció jövőjének egyik elképzelhető útját a *The West and the World* című előadásorozatában fejti ki. Eszerint a Nyugat évszázadokon át támadta, kizsákmányolta a világ többi részét és uralkodott rajta. Erejét technikájának köszönhette, ám a világ átvette tőle ezt a technikát, és ellene fordította. A technikában a Nyugat azonban mindig fölényben marad, és azért technikai fegyverrel a győzelmet nem lehetett tőle elvitatni. Az utóbbi évtizedekben Oroszország (Toynbee mindig így nevezi a Szovjetuniót), mely tulajdonképpen nem tartozott a Nyugathoz, a technikánál erősebb fegyvert vetett harcba: a kommunizmust. A kommunizmus a keresztény Nyugat terméke, a keresztény eszmék megvalósításának csődjéből származó önbírálata, tehát „vallási eretnokség“. Nagy társadalmi vonzóereje miatt — hangoztatja — lehetővé vált, hogy táborába tömörítse a Nyugat-ellenes erőket vagy legalábbis azok nagy részét.

Mi lesz a harc kimenetele? Toynbee ahelyett, hogy határozott választ adna, történeti párhuzamot von, és a hellén civilizáció eseményeit a mai korra vonatkoztatja. Eszerint a hellén civilizáció Nagy Sándor, majd Róma vezetésével harcot indított az összes szomszédok ellen, és hatalma alá kerített roppant területeket, az akkori művelt világot, az „oikumené“-t. A görög és római ember, akárcsak a mai nyugati, azzal kérkedett, hogy az ő kultúrája a legmagasabb s ő a legkülönb. Hódítása, fennhéjázó magatartása azonban kihívás volt a meghódított népek felé, kiváltotta a belső és a külső „proletariátus“ harcát. Ez a harc többsikú volt. A római birodalomban élő

népek felkelései éppen annyira hozzátartoztak, mint Mithridatész kiméretlen Róma-ellenes háborúja, a rabszolgák felkelései és a barbárok támadása. Mivel azonban a hellén technika magasabbrendű volt, valamennyi támadás kudarcra végződött. Lassan azután „a háborúk és forradalmak vízei lefolytak“, s e zavaros korszak az unokák számára csak lidércnyomásos emlék maradt, mert a győztes békéje, a római béke, „*pax romana*“, vette át az uralmat, tőle keletre pedig az Iráni Fennsíkon a perzsa Arszakidák, Indiában Kaniska nagy király békéje uralkodott. Am uralmuk zsarnoki hatalmon nyugodott, s emiatt mindenütt úr támadt az emberi lelkekben.

A legyőzöttek ellentámadása most sem maradt el, de fegyvereik mások lettek: vallásiak, a hellén világ értékeiből, illetve azok bírálataból kovácsolt, győzelmet arató szellemi fegyverek. A „kiábrándult elmék“, „elkeseredett szívek“ most már készek voltak a meddő ellenségeskedés fölé emelni egy olyan új vallást, melyben „nem lesz sem szkita, sem zsidó, sem görög, sem szolga, sem szabad“. Ez az új vallás a hellén talajból táplálkozó kereszténység, illetve buddhizmus volt.

Az elmondottakat a mai időre alkalmazva Toynbee úgy látja, hogy a nyugati civilizáció talajából kinőtt kommunizmus lehetne az eredménye a Nyugat és a világ között folyó évszázados harcnak. „Mi csak annyit mondhatunk, hogy ami már megtörtént a történelem egy másik jelenetében, egyike lehet az előttünk kitáruló lehetőségeknek“, fejezi be idevonatkozó fejtegetéseit.

A nyitott jövőnek ez az útja természetesen nem volt ingyére a nyugati civilizáció sok védelmezőjének. A cerisy-i megbeszélésen egyik amerikai történész (O. Lattimore) ki is fejtette, hogy míg kezdetben Toynbee rendszerét a történelmi materializmus leghatékonyabb ellenszerének és ellenrendszerének tekintették, ennek a perspektívának a felvázolása egyszerre más színben kezdte őt feltüntetni.

Az egységes világcivilizáció

A nyugati civilizáció jövőjét Toynbee az utóbbi időben új szemszögből vizsgálja. Kiindulási pontja most az *One World or Non* — egyetlen világ vagy egy sem — lett. Eszerint a technika bámulatos fejlődése a mai világ számára új távlatot nyitott, két változattal: az egyik a borzasztó atomhalál, a másik az emberiség új, egységes korszakának, az egyetlen világcivilizáció eszméjének megvalósítása. A történelem két rákfeneje közül az egyiket, a rabszolgaságot már legyőzte az ember, a másik, a háború szintén megsemmisíthető. Ha ez megtörténik, akkor bekövetkezik a második lehetőség, a modern technika révén megteremthető nagy szintézis, az egyetlen világ, az egyetlen civilizáció. Jelenleg még öt civilizáció él egymás mellett; a nyugati keresztény, a keleti keresztény külön orosz ággal, az iszlám, az indiai és a távol-keleti (kínai, koreai, japán) civilizáció. Valamennyinek közös vonása, hogy már részeivé váltak a nyugati technikának és hordozói a világ nagy vallásainak. Toynbee ma is a nagy vallásokot tartja legfontosabbaknak, mert szerinte fölötte állanak a népi, nemzeti különbségeknek, és minden emberhez szólanak, következésképpen tartalmazzák mindazokat az elemeket, amelyek alapján az egység, az egyetlen civilizáció létrejöhet. Ez a ma nagy kihívása a világ valamennyi civilizációjához és népéhez. Ha a világ válasza pozitív lesz, akkor a jövő új reneszánszot hord méhében, amely megteremti az egész világot magába záró, egységes világcivilizációt.

Toynbee rendszerének értékelése

Történetfilozófiai rendszerének sok sebezhető pontja mellett Toynbee-nak megvan az az érdeme, hogy a történelem, az emberi társadalom nagy szintézisét igyekszik nyújtani. Toynbee-t olvasva úgy érezzük magunkat, mintha valamilyen mesebeli

idősúcson állnánk, ahonnan áttekintjük a múlt és a jelen civilizációnak szépséges kertjeit, s ha nagy részük már temetőkertté vált is, gyönyörködünk bennük. Ugyanakkor hol tragikus, hol reménykeltő színekben felcsillan előttünk a jövő. Talán éppen ez az inkább költői, mint tudományos, a részleteket semmibe vevő, csak a körvonalakat felvillantó bemutatása az emberi történelemnek tette Toynbee-t annyira közkedvelté. Különösen Amerikában, Nyugat-Németországban, Itáliában, Ausztriában, Japánban és Indiában van sok rajongója és buzgó követője. Egyesek az ún. *wholeizmus*, vagyis ama történeti irányzat képviselőjének tekintik, amely nemcsak az egyik vagy másik, hanem lehetőleg az összes, a gazdasági, vallási, társadalmi, kulturális és más tényezőket véve számba, az egész világ történetét igyekszik áttekinteni. Toynbee népszerűségének, kétségtelen, politikai okai is vannak. Noha az egységsülő világcivilizációban a nagy vallások alapítói, a tudósok, az államférfiak között Lenin is helyet kap, mégis elsősorban Amerika vezetőszerepét hangsúlyozza. Élesen elítéli a forradalmi mozgalmakat, bíráló megjegyzéseket használ a kommunizmus ellen. Mindegyre tárgyilagosságát hangsúlyozza, mégis mindenekelőtt a keresztény nyugat apologetájának szerepében lép fel. Kompromisszumos megoldásai inkább taktilai jellegűek, mint lényegbeliek.

Rendszerét tudományos szempontból szinte lehetetlen elemezni, mert „brit empirizmusa“ ellenére, melyre oly gyakran hivatkozik, nélkülözi a tudományos módszer követelményeit. A polgári történészek és történetfilozófusok főként azért bírálják, mert csupán sémákat ad, elveti a történetírás racionális hagyományait, lebecsüli a népek, nemzetek cselekvő, alkotó hozzájárulását a történelem nagy kincsesházához. Tételeinek illusztrációját sokszor a költészetből, a mitológiából meríti, megállapításai nem nyugszanak szilárd kutatásokon, s ezért gyakran változtat rajtuk.

A haladó történettudomány sok értékes elemet talál Toynbee történetfelfogásában, mint például a rabszolgaság, a gyarmatosítás felszámolásának dicséretét, a javak arányosabb elosztásának követelését, az emberiség valamennyi civilizációjának és népének értékelését, a faji megkülönböztetés és általában mindenfajta nacionalizmus elvetését.

A történelmi materializmus alapján álló történészek mégis elmarasztalják, mert tudományos módszere annyira vitatható, annyira érvényesül benne a spengleri hatás, hogy inkább költői, metafizikai alkotásnak, politikai elmélkedésnek tekintik, mint tudományos rendszernek. Nemcsak arról van szó, hogy semmibe veszi a termelőerőket és szerepüket, vagy a vallással helyettesíti őket, hanem olyan fogalmakkal operál, melyeknek tartalma tudományosan meghatározatlan marad. Tagadja a gazdasági tényezők elsődlegességét, és mindenhatóvá teszi a szellemi, különösen a vallási tényezőket. Nem a tömegnek, hanem csupán az elitnek tulajdonít történelemalakító szerepet, a történelmi folyamat progresszivitását pedig a vallás területére korlátozza. Megmásítja a proletariátus értelmét, elveti az osztályharcot, és a forradalmat egyenesen a „sátán“ művének tekinti. Történelmi szintézise tehát nem a társadalom szerkezetének részletekbe menő elemzésén alapul, hanem inkább panoramikus képeknek tarka mozaikja. Olyan, mintha valaki egy város belső életét csupán a magasból látszó házak, utcasorok, terek alapján akarná jellemezni. Ugyanakkor nem tagadható, hogy rendszere — a politikai áthallások ellenére — nagy próbálkozás a történelem egységes áttekintésére. Hogy mennyire lesz maradandó, attól függ, hogy a rajta még mindig elmélkedő, dolgozó szerző szédületes anyagismeretével mennyire tudja közelebb vinni a valósághoz, és átszűrve az igazi tudományosság szitáján, milyen mértékben fogja megtisztítani a szép, de semmitmondó fogalmak és kifejezések salangjaitól.